

Arkæologiske undersøgelser i Randers 1873-1977

Af Jens Velleu

1. Indledning

Siden Hugo Matthiessens mange og indgående studier i Danmarks byer, først og fremmest fremlagt i en statelig bogserie mellem 1910 og 1950, er et nyt omrids af vore middelalderbyer begyndt at tegne sig (1). I Jylland, hvor han elskede at vandre på de gamle veje mellem de middelalderlige købstæder, er der - særlig i Ribe, Århus og Viborg - foretaget arkæologiske udgravninger, som radikalt har ændret det billede, han som ingen anden havde gjort alment tilgængeligt (2). Det nye, en mere bevidst benyttelse af det arkæologiske materiale, er klarest formuleret 1961 af historikeren Helge Søgaard i kildesamlingen »Det ældste Århus«: »Over for jordfundenes klare vidnesbyrd må teorierne give tabt, uanset at de i øvrigt giver en god forklaring« (3). Helge Søgaard viste i denne publikation, at Århus' ældste vikingetidige bykerne måtte ligge i kvarteret omkring Domkirken, og ikke - som Hugo Matthiessens teoretiske skitse pegede på - ved Vor Frue Kirke længere vestpå (4). De nu klassiske arkæologiske udgravninger fra 1963-64 under »Hotel Skandinavien« bekræftede Søgaards udsagn (5).

I Viborg viste en tilsvarende gennemgang af jordfundene med påfølgende arkæologisk udgravning i 1966-67, at byens ældste, vikingetidige, kerne havde ligget noget borte fra det gadestrog, Sct. Mogensgade, som traditionelt - og af Hugo Matthiessen - blev betragtet som byens ældste (6).

I Ribe, hvor de skriftlige kilder åbenlyst drillede

mest, dukkede et forbavsende tidligt bymiljø fra 700-årene op ved grundgravning med påfølgende arkæologisk undersøgelse i 1973 (7). Opdagelsen kom som en overraskelse for historikere og arkæologer, som længe aktivt havde søgt andetsteds (8).

I flere byer har der været gravet. Især i Aalborg (9) og Randers og flere stunder til. I takt med den større viden om byernes ældste udvikling øges kendskabet til tidens materielle kultur, som kun jordfundene kan give. Ved snittene gennem de ophobede kulturlag fikses de fundne genstande til daterede horisonter, og et ganske nuanceret billede af borgernes dagligdag er begyndt at forme sig. Vi står i dag blot ved begyndelsen af en epoke i vor middelalderlige byers udforskning. Kommende udgravninger og diskussioner vil ændre billedet radikalt. I det følgende skal kort fremlægges en række iagttagelser fra Randers, der ikke umiddelbart ændrer tidligere teorier, men som belyser en række forhold på en ny og ofte overraskende måde.

2. Randers. Topografi og kort

Ved en gennemgang af de jordfund fra byen, som gennem tiden er indkommet til Kulturhistorisk Museum i Randers, får man et groft billede af en middelalderlig dagligdag, som vel ikke adskiller sig fra, hvad man vil forvente i en østjysk fjordby. Det er store mængder af sortgrå keramik, samt enkelte skår af glaserede kander og stentøj. Det er kamme af ben, sko

af læder, våben, værktøj, sporer og hestesko af jern. Med enkelte undtagelser er fundene gjort i det område, som indkredses af gadeforløbet Østervold, Lille- og Store Voldgade samt Vestergrave (fig. 2). Dette forløb afgrænser området for den fæstning, som Randers blev gjort til omkring 1550 under Christian III (10). Siden har gadenet og den centrale bys struktur ikke ændret sig meget, før en række radikale saneringer i dette århundrede (fig. 4) (11). Omfattende randbebyggelser slører billedet for den fremmede, som i dag kommer til byen, men en kort gennemgang af den topografiske litteratur vil hurtigt bringe læseren klarhed over byudviklingen tilbage til middelalderens slutning. Hvad der går forud, byens opståen, udvikling og indre liv til reformationen står mere uklart.

Det eneste sammenfattende arbejde fremkom 1952 i samleværket »Randers købstads historie«, hvor F. Schrøder og Povl v. Spreckelsen skrev om »Byens ældste gadenet og befæstning«. Artiklen former sig som en bred kommentar til tre tegnede kort: Randers år 1400, 1500 og 1550 (fig. 1), hvor fremgravede jordfaste mindesmærker og endnu stående bygningsrester sammen med de spredte skriftlige vidnesbyrd danner kildegrundlaget for det ud tegnede. Kortunderlaget var et af de ældste kendte kort over byen, der er fremstillet efter opmåling: Rob. Millers fra 1798. Forfatterne slutter artiklen: »Dette kort angiver ved signaturer de omliggende bakkeskråninger og har derfor

dannet et godt grundlag for den fornødne fantasering om terrænets omdannelse« (12).

De jordfundne genstande inddrages ikke af forfatterne og gøres det heller ikke af den næstfølgende, Mogens Lebech, som ud fra de samtidige kilder, diplomer og testamenter, udmærket skriver om »Livet i det middelalderlige Randers«.

Ved den gennemgang af fundene fra byen, som 1976 er foretaget på Kulturhistorisk Museum (13), viste det sig, at materialet var forbavsende stort, samtidig med at oplysninger om fundforhold ofte var forsynet med gade- eller matrikelnummer. De fleste fund er fremkommet som opsamlinger ved byggearbejder, med enkelte markante undtagelser, hvor Trangstrædegravningen i 1968 særskilt skal nævnes, fordi den med sin klare lagfølge og tilhørende fund, særligt keramik, fremover vil danne grundlag for en lokal keramikkronologi (14).

Fundene koncentrerer sig som før nævnt indenfor det gadeforløb, der afspejler Christian III's befæstning, men først en udskillelse af fundmassen på de forskellige matrikler, samt en differentieret datering af materialet vil kunne give fingerpeg i retning af, hvor man skal søge de tidligst bebyggede områder. Et nuanceret kotekort vil i tilknytning hertil på endnu bedre måde end Millers kort med bakkesignaturer kunne »danne grundlag for den nødvendige fantasering om terrænets omdannelse«. Senere skal der gives en oversigt over undersøgelsesernes og fundenes placering i byen, mens der her skal redegøres for de to grundkort, som bliver baggrunden for fremstillingen.

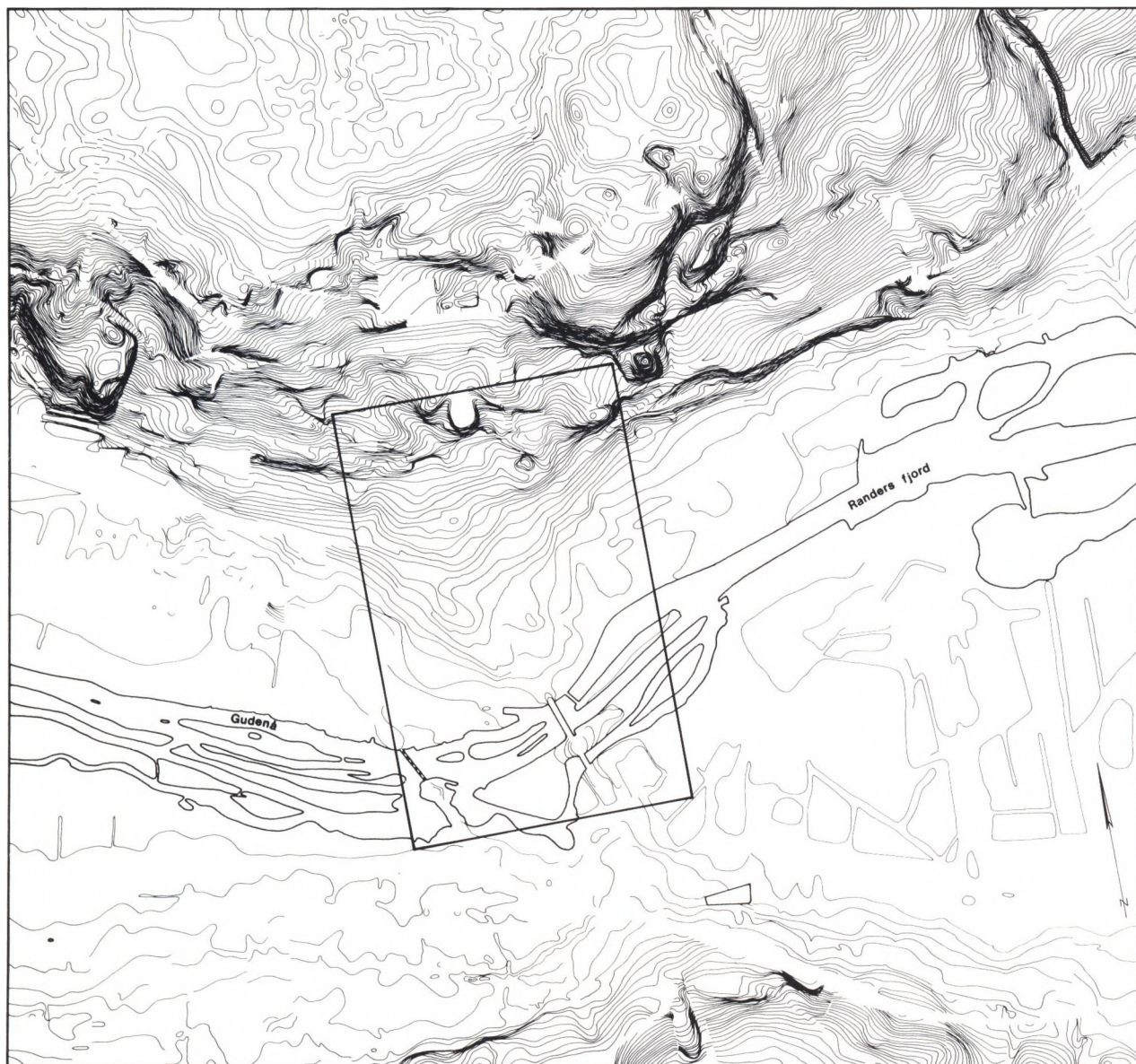
Blandt de forskellige kort er valgt et bykort med matrikelgrænser af Fenger fra 1902, omtegnet på Kulturhistorisk Museum 1976 så det egner sig bedre til reproduktion end det originale farvetrykte kort (fig. 2). Dette ældre kort er valgt på bekostning af nyere, fordi museumsprotokollernes ældre fundangivelser let kan angives. Desuden er det samtidigt med det

Fig. 1. Randers år 1550. Tegnet af F. Schrøder. Efter v. Spreckelsen, red. 1952. 1: Hærstræde, 2: Voldgrav, 3: Bymur, 4: Rondel, 5: Sct. Clemens kirke, 6: Sct. Mortens kirke, 7: Rester af Frue kloster og Sct. Peders kirketårn, 8: Dronningborg slot, 9: Sct. Laurentii kirkegård, 10: Rådhus, 11: »Kalentegården«, 12: Ældgammel mur, 13: Gammelt murværk, 14: Peberslip, 15: Helligåndskloster, 16: Slotets udbygninger, 17: Hospitalet, 18: Latinskolen, 19: Påskesønnernes gård, 20: Provstegård, 21: Gavlhus på Torvegade, 22: Nørreport, 23: Østerport, 24: Tyvegdyde, 25: Vestergrave, 26: Østergrave, 27: Teglgården, 28: Slynghborg.

Fig. 2. Kort over Randers bycenter med markerede matrikelgrænser. Omtegnet af Grethe Rasmussen 1976 efter udsnit af Fengers trykte kort 1:2000 fra 1902. Både den trykte 1. udgave af Fengers kort fra 1874 og de senere byggede på de opmålinger som i Randers og andre købstæder blev foretaget efter lov af 11. februar 1863. Numrene 1 til 44 refererer til kataloget i afsnit 4 over iagttagelser og undersøgelser 1873 til 1977.

Fig. 3. Kotekort over Randers. Kotekurverne - med 1 meters afstand - er udtegnat af Grethe Rasmussen 1976 efter et kort udarbejdet af Generalstaben 1907 og trykt 1909. Den indtegnede ramme omfatter kortudsnittet figur 2.

0 100 200 300 400 500 600 M

Kotekort over Randers by

Udtegnet efter kort målt af Generalstaben
1907, trykt 1909 med halvmeterkurver

andet valgte kort: et kotekort med halv-meter-kurver, hvor bebyggelsen er udeladt (fig. 3). Kortet, der er målt af generalstaben 1907 og trykt 1909 i mål 1:5000, giver et billede af landskabet, som det tilnærmelsesvis har set ud i middelalderen. Gudenåen har dog bredt sig mere og begrænset det potentielle byområde. Hvor langt den til forskellig tid er gået mod nord vil boringer og udgravninger kunne fortælle om (15). Byens placering på et næs, der skyder sig frem fra nord, fremgår tydeligt af kurveforløbet. Men hvor på næsset finder vi den ældste bykerne?

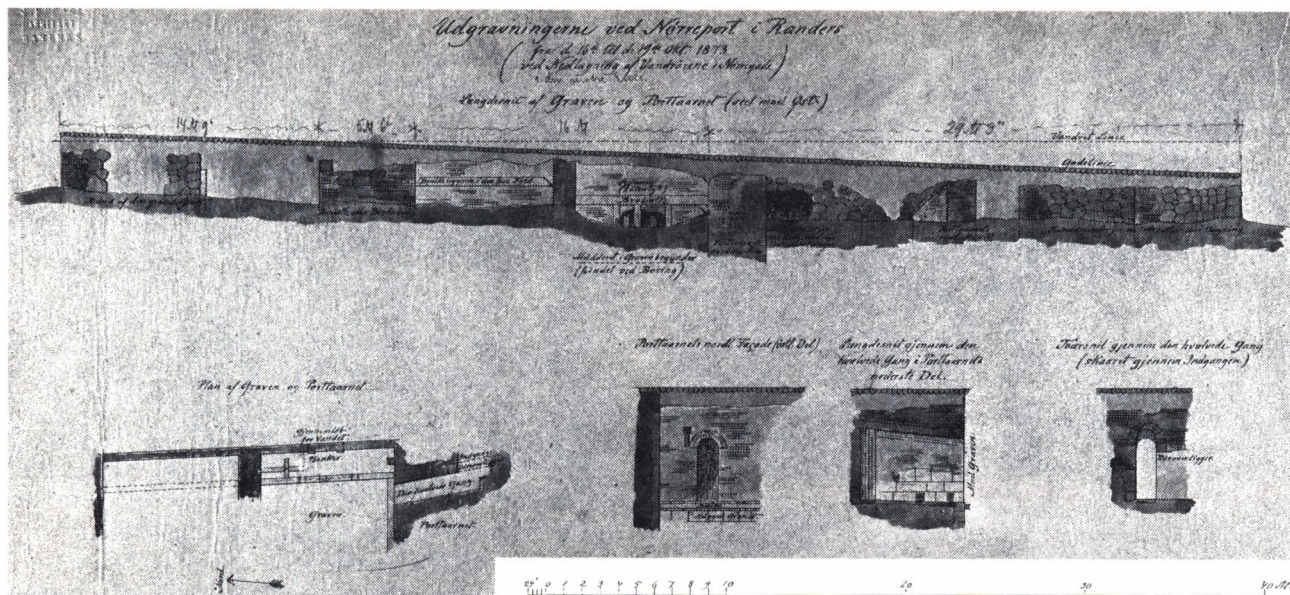

3. Randers. Arkæologi

Traditionelt regnes Sct. Peders kirke nordligt i byen, tæt indenfor Nørreport, for den ældste af byens kirker - fra omkring år 1100 (16), mens Sct. Clemens mod syd regnes for noget yngre - fra sidste halvdel af 1100-årene (17). Disse årstal bygger på en bred kunsthistorisk datering af bygningsdele fremdraget henholdsvis 1905 og 1945, men intet taler imod, at der har ligget ældre kirker under disse eller andet steds i byen. Randers omtales allerede 1086 som mødested for oprørshæren mod Knud den Hellige. Men kilden - Knytlingesaga (18) - bør benyttes med varsomhed, og her, som i de fleste af vore købstæder, må vi søge byens start ved hjælp af arkæologien.

Arkæologiske udgravninger er foretaget i byen med en vis regelmæssighed i de sidste 100 år. I slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette ledet af arkitekt Frederik Uldall (1839-1921), som med en utrolig energi og fremsynethed bestred opgaven som byantikvar. Han foretog udgravninger og undersøgelser af Nørreport (1873, 1906, 1910), af fæstningsmuren ved Vesterport (1898, 1911), og Østerport (1900). Han opmålte og fotograferede resterne af Sct. Peders kirke før de blev nedrevet (1905). Igennem alle årene fulgte han med ved grundudgravninger i bykerne og kunne påvise resterne af en række bulhuse, hvis bærende stolper havde været jordgravede. Iagttagelserne blev som regel offentliggjort i Randers Amtsavis og kun undtagelsesvis i historiske tidsskrifter. De spredte artikler er nu ved at blive samlet, for at de sammen med hans ofte fyldige rapporter til Nationalmuseet kan blive udnyttet i det kommende byarkæologiske arbejde. Som eksempler på hans arbejde skal her bringes dels en opmåling fra hans første stør-

Fig. 4. Kort over Randers bykerne år 1930. De med sort markerede bygninger er nedrevet i perioden 1930-1963. I perioden derefter er ødelæggelserne fortsat med stor kraft. Efter Trap Danmark, Randers amt, 5. udgave, 1963 p. 568.

re undersøgelse: Nørreport 1873 (fig. 5) dels et fotografi af samme lokalitet fra undersøgelsen 1910, hvor vi ser udgraveren selv stående i et af tårnets rum (fig. 6). Mange af iagttagelserne blev udnyttet i forskellige afsnit i den førnævnte købstadshistorie fra 1952, hvor noteapparatet kan hjælpe med til at opspore en del af de spredte avisartikler.

Efter Uldalls tid faldt aktiviteten, men en række iagttagelser og indsamlinger af fund til museet vidner dog om fortsat interesse for byens undergrund. I 1939 bliver byens gamle biograf »Kinografen« på Middelgade (matr. nr. 264a) nedrevet for at give plads for nybygning. Ved grundudgravningen stødte man i de tykke opfyldningslag på mængder af oldsager: keramik, læder, træ, metal. Museet betalte arbejderne for at indsamle materialet - med en kasse øl i ny og næ. Museets sekretær O. Løye skrev den 11. november 1939 en redegørelse i byens »Socialdemokraten«, som her gengives fuldt ud, idet den bringer en række væ-

Fig. 5. Randers Nørreport. Opmåling af arkitekt Uldall 1873 på Nationalmuseets anden afdeling. Opmålingerne foreligger trykt i en let forenklet udgave i Uldalls egen rapport fra undersøgelseerne i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 1912.

sentlige oplysninger om fundforhold og oldsagsmateriale, som vi blot finder her. Desuden viser artiklen en forståelse for middelalderens jordfunds betydning, som var usædvanlig på den tid.

Løyes artikel 1939

Fortidens Minder.

Middelalderlige Fund under Udgravningerne på »Kinografen«s gamle Plads i Middelgade.

At det Jordareal, Randers er bygget paa, er fyldt med Minder fra Fortiden, har man vel ikke til daglig tanke for, og der vilde heller ikke være nogen særlig Anledning til at fremdrage dette Forhold paa nærværende Tidspunkt, hvis der ikke netop nu forelaa en række morsomme Fund fra Byens Fortid. Randers ruger

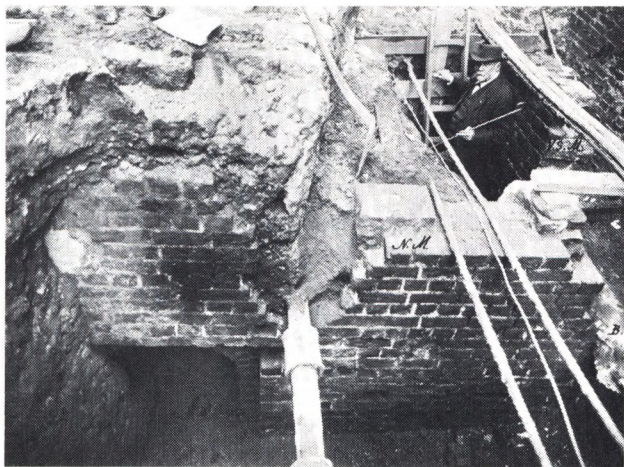

Fig. 6. Randers Nørreport. Fotografi fra arkitekt Uldall's undersøgelse 1910. I baggrunden i et af tårnets rum ses Uldall selv. Nummereringen refererer til Uldalls beretning. Fotografi på Kulturhistorisk Museum, Randers.

over sine Fortidsminder - først naar der graves dybt, røber den sine Hemmeligheder.

Udgravningen af grunden til den nye Biografteaterbygning paa Kinografens Plads i Middelgade er nu paa det nærmeste afsluttet. Den har budt paa adskillige smaa Overraskelser, Fund af kuriøse Smaating og Brugsgenstande, der hver paa sin vis fortæller lidt om Dagliglivet i det middelalderlige Randers. Takket være Arbejdernes Paapasselighed og den Interesse, Direktør Gottlieb Erichsen har vist Sagen, er der samlet et i mange Henseender interessant Materiale, som nu er indgaaet til Randers Museum.

Losseplads i Middelgade

Det har været paaafaldende, at Jordmassen paa Udgravningsstedet var mørk og næsten tørveagtig. Aarsagen hertil er dog ganske naturlig, da der er tale om en gammel Kulturasflejring, og som alle Steder, hvor der graves i et Kulturlag, stødte man ogsaa her paa

talrige Husdyrknogler, Potteskaar og meget andet. Forholdene viser, at der engang i Middelalderen har været Losseplads her, idet Kulturlaget hviler paa sumpet Undergrund. Det betyder forøvrigt det ikke uvæsentlige med Hensyn til Byens Topografi, at Stedet før Opfyldningen var ufremkommeligt Morads. De nederste 1½ til 2 Meter af det 4-5 Meter høje Kulturlag er saaledes et Affaldslag, der stammer fra Middelalderen.

Snart efter Opfyldningen synes Stedet at være bebygget, idet man i omkring 2 Meters Dybde stødte paa Stenbrolægning af vid Udstrækning. Resterne af en stærk Pælesætning i Udgravningens Sydside og i henved 3 Meters Dybde kan muligvis hidrøre fra Byens »Indhegning«, et i Forbindelse med den øvrige Befæstning anbragt Palisadehegn, der ofte omtales i Byens Historie, og som vides navnlig at have strakt sig syd og sydvest om Byen.

Kendskabet til Middelalderens Kultur er i mange Maader mangelfuld, og af Genstande, der er bevarede til vor Tid, er de kirkelige Sager og Kunstgenstande ganske dominerende, derimod er det forholdsvis faa Ting, der kendes fra Hus og Hjem. Det er saadanne Ting, der er mulighed for at finde i Kulturlagene under de gamle Købstæder. Men Tidens Tempo tillader aldrig nogen virkelig Undersøgelse, kun det tilfældigt fundne bliver bevaret. Ikke desto mindre har Udgravningen i Middelgade bragt en rig Høst.

Hvad Billedet viser

På det vedføjede Billede (her fig. 7) vil man se en Del af Fundene. Vi vedkender os Saksen, men vil jo nok indrømme, at den er gammeldags; derimod kender vi næppe dens Forløber, Bøjlesaksen, der nu kun bruges i forstørret udgave som Uldsaks. Den lille kønne Krukke er rhinsk Stentøj og importeret hertil paa Dronning Margrethes Tid. Kniven med Benskaft er ciceleret langs Bladets Ryg. Benkammen er paa begge Sider forstærket med en ornamenteret Benliste, fast-

Fig. 7. Illustrationen i »Socialdemokraten« 11. november 1939 visende et udsnit af fundene fra Kinopalæts grund. Her efter originalfotografiet af Løye på Kulturhistorisk Museum, Randers.

nittet med Kobberstifter. Den anden kamlignende genstand har været brugt ved vævning. Det tilspidse Ben med Øje maa vel være en Stoppenaal. Benstykket nederst til højre er vanskeligere at bestemme, det har hørt til en Armbrøst, Middelalderens mest virksomme Skydevaaben. Af større Genstande, der ikke er afbildet, skal nævnes en Hakke af Egetræ samt en stentung, søjlelignende Lysestage, der synes at være formet af Kalkmasse.

Der er desuden samlet en mængde Potteskaar, der er dels Brudstykker af Jydepotter, store Madgryder, Krukker m.m. fra den daglige Husholdning, dels andre Ting, formede i Ler, for Eksempel Lysestager og tykke Rør med Tubus, der blev anvendt ved Brændevinsbrænding. Disse Brudstykker lærer os den middelalderlige Randerskeramik at kende som noget, der var ganske for sig selv; der kendes ikke fra andre Købsteder Jydepotter med tilsvarende Randfortykkelser og grov Ornamentik. Dette Materiale vil vedblivende

have Betydning, og naar engang det Spørgsmaal skal tages op, om hvor og paa hvilken Tid Jydepotteteknikken opstod, vil det maaske endda komme til at spille en afgørende Rolle.

Det samlede Fund fra Udgravningen vil blive bevareret for Randers, og man haaber snart at kunne udstille det i Museet. Men først skal en Del af Sagerne konserveres. Dette gælder saaledes nogle middelalderlige Sko og andre Genstande af Læder og ganske særlig Jernsagerne, som nu vil blive indsendt til Behandling paa Nationalmuseet.

O. Løye

Fig. 8. O. Løye foran en udstilling på Kulturhistorisk Museum, Randers, af fundene fra Kinopalæts grund. Foto af Lars Johanson juni 1976.

Efter konservering og bestemmelse på Nationalmuseet blev fundene sendt tilbage til museet i Randers, hvor de nu er blevet identificeret og nummereret (19). En samlet redegørelse for fundene fremkom ikke, men deres betydning stod til stadighed klar for museets bestyrelse. Således blev en del af dem afbildet i købstadshistorien 1952. 1976 blev de fremlagt i en særudstilling, som i juni besøgte af udgraveren (fig. 8).

Løye foretog en række andre grundundersøgelser, men materialet fra Kinopalæets grund forblev det rigeste. Forklaringen er nok, at de andre opsamlinger foregik længere oppe ad Middelgade bl.a. på matr. nr. 310 og 340 ved grundudgravning til henholdsvis Sparekassen og Banken for Randers og Omegn. Her i området omkring Torvegades udløb i Middelgade har grunden ikke været så fugtig og opfyldning ikke så påkrævet.

Byens befæstning

Til stadighed var det dog byens befæstning, som bandt fantasien hos museets medarbejdere. Hvornår blev de første voldgrave omkring byen anlagt? Var det længe før Valdemar Atterdag omkring 1350 opførte en borg i Randers af materiale fra 11 nedbrudte kirker? Igennem hele middelalderen fortæller dokumenterne om befæstningen, og kronen på værket bliver Christian III's storstilede ingeniørarbejder, hvor vandet fra Gudenåen ledes ind i vældige grave omkring byen. En første sammenfatning om emnet blev foretaget af læge N. J. Bay (1847-1900; se figur 14). I 1904 udkom posthumt hans grundige arbejde, hvor han forsøger at samle de spredte skriftlige kilder og kombinere dem med oplysninger fra de få grundudgravninger samt arkitekt Uldalls undersøgelser (20). Bay konkluderede at nogen afklaring af befæstningens udseende til forskellig tid kunne kun arkæologiske undersøgelser give, og det er forsøgt regelmæssigt gennem årene.

Fig. 9. Grundudgravning 1928 på matr. nr. 551, Randers. Grænsen mellem vold og grav er optrukket. Fotografi ved Hugo Matthiessen 1928 på Nationalmuseet.

Omkring 1928 blev der foretaget omfattende saneringer vest for det datidige Torvestræde. I området skulle vold og grav forløbe. Hugo Matthiessen fra Nationalmuseet fulgte arbejdet, og fra hans hånd foreligger en række fotografier (fig. 9) samt en meget enkel opmåling, der markerer forløbet af voldens inderside henover et hjørne af matr. nr. 551. Som fotografiet viser, kan de oplysninger, som udgravningen gav, ikke sige meget om befæstningens opbygning.

I 1942 indkaldte museet til møde med byens entreprenører, landinspektører og byråd for om muligt at få et samarbejde i stand, så der kunne foretages arkæologiske undersøgelser før nybyggerier. Indlederen på mødet var Hugo Matthiessen, som argumenterede for undersøgelserne under mottoet: »Randers-skidt er byens blod« (21).

Som resultat af mødet blev der fra byens side afsat et beløb til byarkæologiske undersøgelser, og allerede året efter startede man aktivt. I havearealerne på matr. nr. 775 øst for Nygade havde man længe været op-

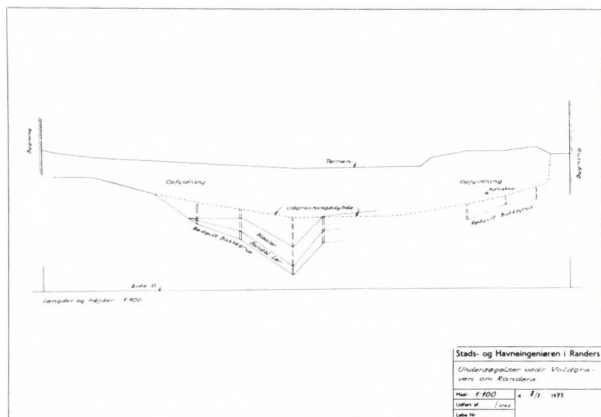

Fig. 10. Snit gennem Randers bys grav på matr. nr. 775. Den øverste del er fremkommet ved gravning, den nederste del ved borer. Afstanden mellem bygningerne er ca. 25 meter. Snittet er set mod nord. Opmåling på Nationalmuseet II.

mærksom på en sænkning i terrænet, som uden tvivl hørte sammen med byens grav. Et snit blev ført tværs gennem fra øst til vest. I 4 meters dybde stødte man på blårer uden at have nået bunden. En række borer i grøften gav et billede af selve gravens tværsnit, som groft kunne rekonstrueres (fig. 10). Fra selve undersøgelsen foreligger der ellers blot et par artikler af Løye i Randers Amtsavis 6.3.1943 og 28.1.1944. På snittegningen ses, at graven gik næsten ned i kote 0.

Boringer foretaget af Geoteknisk Institut omkring 1970 nord for Provstegade på matr. nr. 724 viste omgravet jord til samme dybde. I forbindelse med sanering i området foretog Kulturhistorisk Museum en snitgravning, som ikke blev ført til bunds på grund af manglende økonomisk støtte. Bebyggelseshorisonter op til vold og grav giver her mulighed for en datering af de sikkert langstrakte aktiviteter ved befæstningsarbejderne (22). Ved lejlighed bør undersøgelserne her fortsættes.

Sammenfattende kan siges om de mere end 100-årige undersøgelser af Randers bys befæstning, at vi ud over de skriftlige kilders udsagn ikke er nået synderlig langt. Nok er der gravet - af først og fremmest Uldall - men nogen detaljerede fremlæggelser af for eksempel den ældste befæstnings udstrækning og konstruktion er endnu ikke fremkommet.

Kirker og klostre

De anlæg, som arkæologerne i ældre tid oftest havde held til at få gode og nuancerede resultater fra, var kirker og klostre. Og Randers er her ingen undtagelse. Allerede i 1905 kunne Uldall opmåle og udgrave de sidste rester af Sct. Peders kirke. Koret var år tilbage nedrevet, mens store partier af skibets mure - bevaret i omtrent fuld højde - stod indkorporeret i beboelses-ejendommene nord for Rådhuset på matr. nr. 731. En del af kirkemuren med en dekoration i form af en blændingsrække blev udtaget og kan stadig ses på byens museum. Desuden undersøgte flere middelalderlige grave, hvoraf nogle rummede gravgods: for eksempel et segl for Mikkel Madsen (fig. 11). Foruden en detaljeret rapport med opmålinger og fotografier

Fig. 11 a og b. Seglstampe fundet 1905 i en grav ved Sct. Peders kirke. Omskriften lyder: S. Michel masson. Mandens bomærke er gentaget på enden af skaftet. 15. århundrede. Diameter 2,8 cm. Foto: Lars Johansson 1976.

Fig. 12. Randers Sct. Clemens kirke. Foto fra undersøgelse af vestenden 1945. Baserne til den nordre dørfals er set mod nord. Foto: Nationalmuseet II, neg. nr. 45186.

til Nationalmuseet udsendte Uldall løbende efterretninger i byens avis.

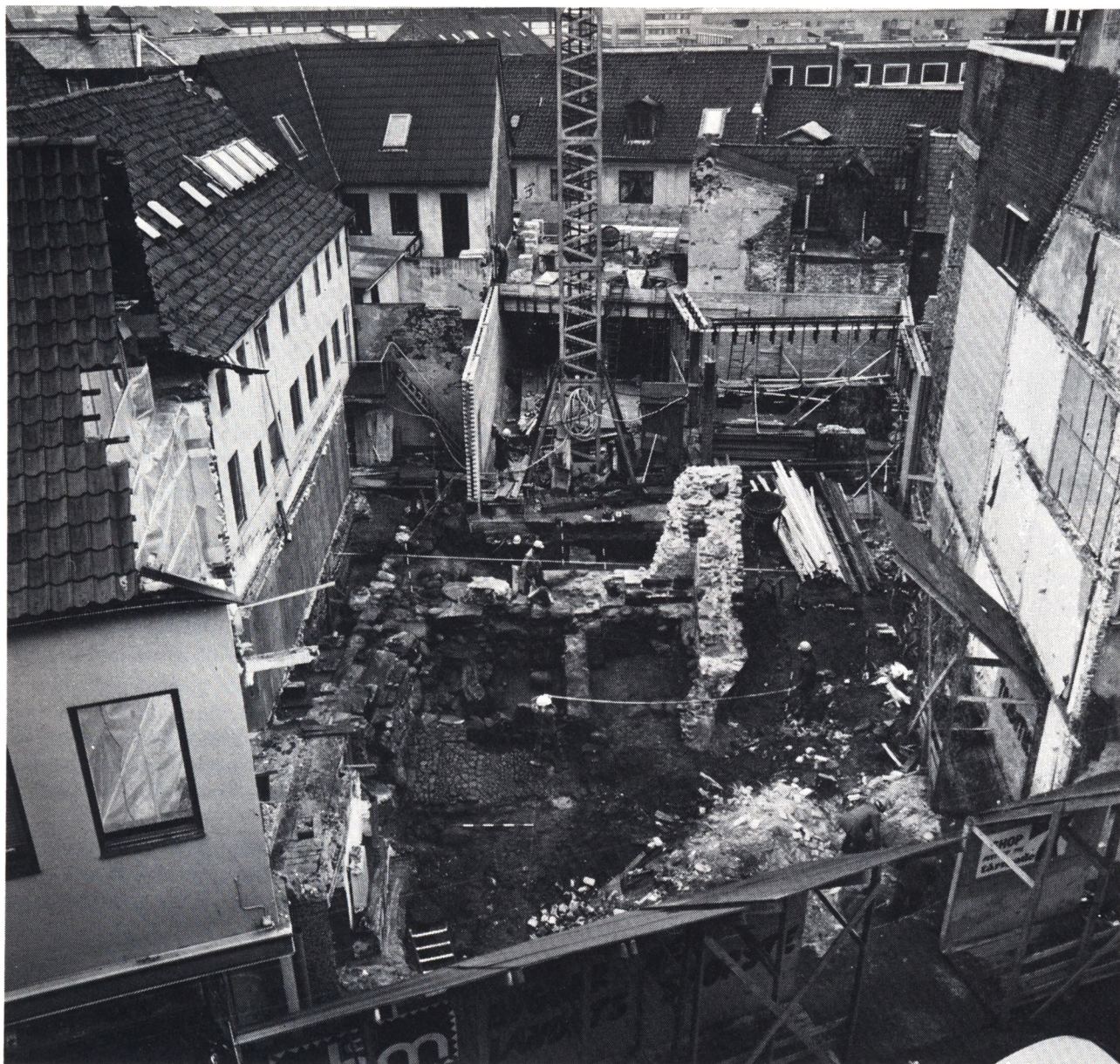
Den nøjagtige placering af Sct. Clemens kirke var længe et mysterium, men i 1945 fremkom ved kælderudgravning på matr. nr. 300 rester af en seks-søjlet portal, som har siddet vest i kirken. De tre granitbaser sad på plads i den nordre dørfals (fig. 12). Gennem Otto Norns rapport på Nationalmuseet (23) får vi et godt indtryk af fyldlagenes karakter fra sokkelstensenes bund i kote ca. 1,10 m. og opefter. Kirkens østdel blev ikke undersøgt ligesålidt som den omgivende kirkegård. De tykke kulturlag på Kinopalæets grund (matr. nr. 264) lidt længere nede ad Middelgade kunne

eventuelt tyde på bosættelse i området før kirkens grundlæggelse.

En mulighed for undersøgelse af dette centrale problem åbnede sig 1976/77, da nedrivning af en bygning syd for kirken viste sig at indeholde store rester af senmiddelalderligt murværk (fig. 13). Om vi her står overfor rester af Clemens-kirkens våbenhus er endnu ikke afklaret. Heller ikke problemet om den ældre bebyggelse blev endeligt løst, idet tidspres kombineret med fredning af de nederste fundamentpartier inden nybyggeriet udelukkede videregående undersøgelser. Forinden blev der dog indsamlet et væld af informationer, som endnu er ubearbejdede. Af fundene bør særligt nævnes en begravelse, hvor den døde havde fået 3 såkaldte Ibsskaller plus en snegl (albueskel) med sig i trækisten (26).

Den sidste større undersøgelse i byen blev foretaget 1971 i området, hvor franciskanernes kloster havde ligget siden 1236. Efter reformationen blev klosteret omdannet til slottet Dronningborg, som i midten af 1700-årene blev nedbrudt, hvorefter området blev indtaget til borgerlig bebyggelse. Utallige avisartikler fortæller gennem årene om fund af skeletter, sokkelsten og fundamentrester i området mellem den nordre del af Brødregade og Frederiksplads (omkring matr. nr. 136), men nogen større undersøgelse blev det ikke til, før området skulle saneres og omdannes til indkøbskomplekset Slotscentret. Omfattende afdækninger af murforløb og brolægninger blev foretaget af Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning under medvirkning af folk med tilknytning til museet. Utallige begravelser blev undersøgt, men heller ikke her lykkedes det at grave i bund, hvorfor en stor del af det omfattende oldsagsmateriale følger tilhører

Fig. 13. Situationsbillede fra Kulturhistorisk Museums undersøgelse af området syd for Sct. Clemens kirke. Kirkens vestfront - se figur 12 - har ligget under huset til venstre. Midt i billedet et hjørne af en middelalderlig stenbygning, kirkens våbenhus?. Foto mod øst april 1977: Lars Johansson.

komplekssets senere perioder. De nederste, intakte lag er nu fredet under centrets gårdsplads. Forinden lykkedes det dog at få sammetegnet en plan af en del af murforløbene, som kunne publiceres i Skalk (24). Et nuanceret billede af klosterets og den tilhørende kirkes forskellige byggefaser fremkom ikke, ligeså lidt som ældre bebyggelseshorisonter blev undersøgt.

Sammenfattende kan siges om de tre kirkeruiner samt om den endnu stående senmiddelalderlige Sct. Mortens kirke, at vi trods gentagne arkæologiske observationer endnu ikke kan påvise, om de er lagt på jomfruelig jord, eller om der ligger ældre kirkebygninger eller bebyggelseslag under. Det må være et af hovedformålene ved fremtidige undersøgelser at få disse væsentlige spørgsmål afklaret.

4. Randers. Katalog over grundiagttagelser

I det foregående er en række udgravninger, opsamlinger og iagttagelser kort blevet behandlet i saglige grupper, som har skullet tegne et billede af, hvor den arkæologiske aktivitet i byen har været koncentreret. Men der foreligger yderligere en lang række mindre iagttagelser og indsamlinger, som enkeltvis nok ikke siger så meget, men som samlet er med til at tegne et billede af en ret intensiv aktivitet gennem årene. En del af oplysningerne fremkommer ved en gennemgang af notitser i byens aviser, andre ved en ny-registrering af museets dokumentationsmateriale, - herunder opmålinger, fotografier og oldsager - som er foretaget 1976 (25). Der arbejdes fortløbende med sagen, hvorfor den nedenstående liste over iagttagelser og udgravninger blot må opfattes som foreløbig. Listen er lavet kronologisk, og numrene 1-44 svarer til dem på kortet figur 2. Matrikelnumrene er oftest dem, der var gældende på iagttagelsestidspunktet, men nogen streng konsekvens har det ikke været muligt at gennemføre. Det er tanken i fremtiden at få fremstillet en række matrikelkort med grænser og numre markeret til forskellig tid, så man ubesværet kan få overført

ældre stedsangivelser til det nyeste kort. Det valgte kort fra 1902 svarer til tilstanden før de store ændringer i dette århundrede, hvorfor det i visse tilfælde kan være svært at orientere sig. De sidste numre under hver sag er journalnummeret på Kulturhistorisk Museum, Randers.

1.1873. Udgravning af resterne af Nørreport ved arkitekt Uldall (fig. 5). Fra undersøgelsen foreligger der detaljerede opmålinger, en rapport i Jyllandsposten 23.10.1873 samt en publikation fra 1912. Der har gentagne gange været gravet i og omkring porten. Se under numrene 9, 10 og 16 (142/76).

2.1898. Fremgravning af fæstningsmur med skydeskår på matr. nr. 376 ved arkitekt Uldall. Fra undersøgelsen foreligger der en opmåling. På nabomatriklen - nr. 393 - fortsattes undersøgelsen 1911. Se under nr. 11. (257/72).

3.1899. Ved grundudgravning under Hotel Randers, matr. nr. 316a, kunne læge Bay frilægge resterne af funderingen til et bulhus. Fra undersøgelsen foreligger en detaljeret rapport, opmålinger, samt 2 fotografier (fig. 14). (214/72).

4.1900. Frilægning af resterne efter Østerport ved arkitekt Uldall. Fra undersøgelsen foreligger rapport, opmålinger samt flere fotografier. (327/72).

5.1902. Under nedbrydningen af et hus på vestre side af Torvegade (matr. nr. 342) kunne Uldall iagttage og fotografere betydelige rester af et senmiddelalderligt stenhus. (320/72).

6.1902. Ved grundgravning længere oppe af gaden på matr. nr. 344 indsamlede museet en række fund: en højmiddelalderlig spore, en nøgle, en økse, en fork, et spænde og 4 slibesten. (Mus. nr. 661-665a-e).

7.1905. På matr. nr. 731 opmålte, fotograferede og udgravede Uldall resterne af Sct. Peders kirke. Fra undersøgelsen foreligger en udførlig rapport, opmålinger samt en lang række fotografier. En del genstande blev bragt til museet (fig. 11). (82/72).

8.1905. Ved grundgravning på Højskolehjemmets grund (matr. nr. 260) afdækkede Uldall et middelalderligt risgærde af egetræ flettet med hasselkæppe ca. 3 alen under jordlinien. Af fund fremkom et hjulnav af birk (træbestemmelse ved Thomas Bartholin, 1976, j. nr. 345/76). Opmåling af hjulet figur 15. Fra undersøgelsen foreligger et fotografi. (226/72).

9.1906. Frigravning af en del af Nørreport ved arkitekt Uldall. Undersøgelsen blev standset af politiet på grund af udgravningens dybde og først fortsat 1910. Se under nr. 1 og 10.

10.1910. Frigravning af en del af Nørreport ved arkitekt Uldall. Fra undersøgelsen foreligger der en beretning samt flere fotografier (fig. 6) indført under mus. nr. 1942-1945 og 1961. Se under nr. 1.

11.1911. Frigravning af en del af fæstningsmuren på matr. nr. 393 ved arkitekt Uldall. Forløbet er en fortsættelse af muren fundet 1898. Se under nr. 2. Fra undersøgelsen foreligger opmålinger samt et fotografi. (324/72).

12.Ca. 1922. Grundudgravning på matr. nr. 314 med fund af (tidligmiddelalderlig) keramik og en nålebindingsnål med indridset dekoration (fig. 16). (92/76).

13.1922. Ved grundgravning fund af fundament til tårn samt 2 kampestensbrønde på matr. nr. 550 og 551. Der foreligger en noget forvirret beretning med opmåling fra 1944. (230/72).

Fig. 14. Udgravning på matr. nr. 316a, Randers. Museets ihærdige medarbejder, læge Bay, ses ved siden af fundamenteringen til et bulhus. Udsnit af foto fra 1899 på Kulturhistorisk Museum.

14.1924. Fund af en stor mængde dyreknogeter ved udgravning til petroleumstank på matr. nr. 80. Knogterne er bestemt på Zoologisk Museum 1976. (78/76).

15.1928. Ved saneringer omkring matr. nr. 549a-551 iagttoges en del af voldens forløb. Fra undersøgelsen foreligger der en opmåling på Nationalmuseet samt en række fotografier ved Hugo Matthiessen (fig. 9).

16.1931. En overfladisk frilægning af dele af området ved Nørreport. Fra undersøgelsen foreligger opmåling og fotos. (274/72).

17.1934. Ved grundgravninger ved Gudenåen, matr. nr. 184, fandtes flere romanske kirkedetaljer, bl.a. »bispestenen«, som blev museets bomærke (165/72).

18.1935. Skåropsamling ved O. Løye ved Sparekas-sens bygning på matr. nr. 310. (Mus. nr. 6:67).

19.1937. Skåropsamling ved O. Løye ved bygning af Banken for Randers og Omegn på matr. nr. 340 og 341. Ud over dele af blyglaserede kander fandtes skår af rhinsk stentøj. (Mus. nr. 11:67).

20.1939. Ved grundudgravning til det nye Kinopalæ på matr. nr. 264 kunne O. Løye indsamle rige middel-alderfund, som delvis kunne kombineres med lagbe-skrivelser. Se tidligere her i artiklen. (54/76).

21.1942. Afdækning af sokkelforløb i kvadersten på matr. nr. 558, som sattes i forbindelse med Vor Frue Kloster. Stenene blev opstillet i museets have. Der foreligger opmålinger samt en del avisartikler ved O. Løye. Se under nr. 43. (229/72).

22.1943. Ud for matr. nr. 1 afdækkedes betydelige re-ster af bolværkskonstruktioner af uvis alder. Fra un-dersøgelsen foreligger der opmålinger. (193/76).

23.1943. En snitgravning på matr. nr. 775 viste vold-gravens tværsnit. Der foreligger en opmåling (fig. 10), et fotografi samt avisartikler ved O. Løye i Social-demokraten fra 6.3.1943 og 28.1.1944. (2/77).

24.1945. Ved kældergravning på matr. nr. 300 afdæk-kedes betydelige rester af vestdelen af Sct. Clemens kirke, blandt andet vestdøren med 3 af de 6 baser (fig. 12). Der foreligger opmålinger, fotos, beretning og artikel (Norn 1946). Videre undersøgelser i området foregik 1977. Se under nr. 44. (45/72).

25.1947. Ved grundudgravning på matr. nr. 734 øst for den nedbrudte Sct. Peders kirke fandtes begravel-ser på en del af grunden. Fra undersøgelsen foreligger 2 fotografier samt en tegning. (212/72).

26.1947. På »Junckers grund«, matr. nr. 754 under-søgte en muret brønd samt nogle træbrønde. Funde-ne har måske forbindelse med iagttagelserne foretaget 1958 på matr. nr. 753a. Se under nr. 30. (236/72 og 240/72).

27.1948. Umiddelbart vest for Sct. Mortens kirke ud-gravede museets leder v. Spreckelsen 6 trækister i rin-ge dybde. Under kisterne en brolægning. (210/72).

28.1950. Ved grundudgravning ved Ankerhus på matr. nr. 390a iagttoges dele af byens vold samt en eftermiddelalderlig brønd. Opmåling og fotos. (218/72).

29.1953. Ved grundudgravning til »Calentegården« på matr. nr. 320 registrerede museet en kampestens-brønd og en træbrønd. Under en stump intakt mur-værk fandtes tre hele middelalderlige sortpotter. Fra undersøgelsen foreligger en beretning, fotos og op-målinger. (211/72).

30.1958. Under saneringer i området matr. nr. 753a foretog museet i forbindelse med Nationalmuseet af-dækninger af betydelige trækonstruktioner og bro-lægninger. Der fandtes større mængder af overvejen-de eftermiddelalderlig keramik. Fundene sattes i for-bindelse med byens befæstning, men nogen datering af konstruktionerne lykkedes det ikke at få. Fra un-dersøgelserne foreligger der en del avisartikler, foto-grafier, skitser. En del af en lerklinet væg med fodrem blev optaget i præparat til museet. (328/72).

31.1958. Ved de omfattende saneringer og grundgrav-ninger vest for Erik Menveds Plads på matr. nr. 359, 360, 361 og 362 kunne Museet ved O. Warthoe-Han-sen undersøge en lang række træ- og stenbrønde samt murværk og brolægninger. 8 brøndplanker af eg hjembragtes til museet sammen med større mængder

af keramik. Fra undersøgelsen foreligger fotografier samt opmålinger. (222/72).

32.1959. Fund af brønd bag Rådhuset på matr. nr. 746a. Blot en notits i museets arkiv. (223/72).

33.1960. Ved grundgravning til Hafnias nybygning, matr. nr. 242 og 243, afdækkedes trækonstruktioner og brønde. Rester af byens vold? Som dokumentation blot en plan og nogle fotos. (221/72).

34.1962. Besigtigelse og notat om skårholdig kulturland udkørt fra Diskontobankens nybygning i Vestergrave. Se under nr. 35. (33/62).

35.1962. Ved grundgravning til Diskontobankens nybygning i Vestergrave, matr. nr. 253a, iagttoges tydelige trækonstruktioner, hvis funktion dog er uklar. Fra undersøgelsen foreligger opmålinger samt flere fotografier. (215/72).

36.1963. Fund af skeletter i Jernbaneapotekets gård, matr. nr. 422a. Der blev 1929 ligeledes fundet skeletter på grunden. Det er uklart, til hvilken kirkelig institution skeletterne hører. De lå øst-vest. (74/63).

37.1964. Ved de omfattende saneringer omkring den nye rutebilstation, vel i området matr. nr. 80-81 indkom fra grundgravningerne et stykke tøj. Ved en besigtigelse iagttoges på fundstedet i 1½ meters dybde et affaldslag med ben, læderstumper, træ m.m. (71/65).

38.1967. Ved udgravning til Schou-Epa, matr. nr. 121 m.fl., fandtes bl.a. en firkantet brønd sat af egeplanker. I brønden fandtes en bødkeret strikke og flere dyreknogler. Fra undersøgelsen: beretning og opmålinger. Placeringen tæt syd for Dronningborg er interessant. Muligheder for videre undersøgelser er nu

udelukket pga. det omfattende supermarkedsbyggeri. (106/67).

39.1968. Før afslutningen på de omfattende saneringer i Trangstrædekvarteret, til bl.a. den nye rutebilstation, foretog museet en arkæologisk sondage på matr. nr. 79. Bevaringsforholdene var gunstige med en god stratigrafi med mange fund, særligt keramik, men også træ og læder. I bundlagene - man gravede ikke til undergrund - fandtes »vendisk keramik«. En rapport fra gravningen er offentliggjort her i hikuin 3. Ved lejlighed bør der foretages yderligere gravninger i området. Se under nr. 14 med fund af mange dyreknogler på nabomatriklen. (65/68).

40.1970. Efter nedbrydningen af bebyggelsen på matr. nr. 724 nord for Provstegade foretog museet en gravning for at belyse byens befæstningssystem(er), som måtte løbe gennem matriklen øst-vest. Geotekniske borer har vist meget dybe nedgravninger i området, sikkert fra graven. Undersøgelserne blev standset pga. manglende økonomisk støtte. Det er stadig muligt på det frie terræn at færdiggøre gravningen. (27/70).

41.1971. Ved saneringen af flere matrikler omkring matr. nr. 121 og 136 til det nye indkøbscenter: Slotscentret, ville man uvægerligt støde på rester af byens middelalderlige Gråbrødrekløster, af Christian III omdannet til Dronningborg. Museet foretog inden og under nybyggeriet arkæologiske undersøgelser på tomten. På grund af blandt andet tidspres og fredning af bundlagene nåede gravningerne ikke til undergrund, hvorfor en stor del af det indsamlede materiale er eftermiddelalderligt. Gravningen er foreløbigt publiceret i Skalk 1972, nr. 3. På museet findes et stort dokumentationsmateriale af opmålinger, fotografier og notater. (128/72).

42.1973. I forbindelse med byggeri på matr. nr. 547, Amtsavisen, foretog museet en snitgravning i det interessante område umiddelbart vest for Nørreport. Udgravningen nåede ikke dybt. (135/73).

43.1973. På Jyske Banks grund, matr. nr. 558, foretog museet gravning i forbindelse med kælderudvidelse. Der fandtes en del fundamenter og begravelser, som vel skal sættes i forbindelse med Sct. Peders kirke. Se under nr. 21. (174/73).

44.1977. Ved nybygning på matr. nr. 300 umiddelbart syd for ruinen af Sct. Clemens kirke, som blev afdækket 1945 (se under nr. 24), måtte store dele af en senmiddelalderlig stenbygning fjernes, samtidig med at de øvre kulturlag måtte graves bort. En arkæologisk undersøgelse blev ved museet foretaget i løbet af sommeren (fig. 13). Herved afdækkedes betydelige fundamentrester og flere begravelser, bl.a. en med 4 muslingeskaller, hvoraf 3 var såkaldte Ibsskaller (26). På grund af fredning af bundlagene lykkedes det ikke at afklare problemet om ældre bebyggelseslag i området. En romansk gravsten fandtes som tærskelsten. Der foreligger et betydeligt dokumentationsmateriale i form af opmålinger, fotos mv. (45/72).

5. Slutning

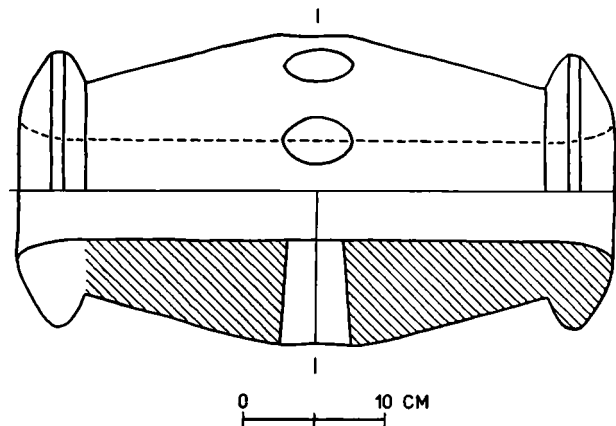
Efter denne-summariske-gennemgang af fund, iagttagelser og udgravninger gennem mere end 100 år kan det være rimeligt at spørge om vi er kommet til klarhed over hovedtrækkene i byens udvikling fra dens grundlæggelse og frem til middelalderens slutning, hvor opfyldningslagene standser og de skriftlige kilder flyder rigeligere. Svaret må blive det let undvigende, at meget er blevet mere forståeligt, men i flere væsentlige spørgsmål står vi næsten på bar bund. Her melder sig først og fremmest problemet: hvor og hvornår er byen opstået? Med kirkerne Sct. Peder og Sct. Clemens er vi tilbage i 1100-årene, men

den tilhørende borgerlige bebyggelse er endnu ikke fundet. Nærmest i tid kommer vi i Trangstrædegravningen (kat. nr. 39), hvor skårmaterialet i de nederste lag viser hen mod 1200, måske før. Et næsten helt kar af »vendisk type« er her vigtigt, men snittet blev ikke ført til undergrund pga. indstrømmende grundvand.

Fig. 15. Hjulnav af birk fundet 1905 på matr. nr. 260 i Randers. Længde 38 cm, tykkelse 22 cm på midten, fragmenteret. Den ene vult er rekonstrueret og øger navets længde med godt 4 cm, således at den samlede længde bliver ca. 42 cm.

Navet har 10 borer for egre, der er fordelt jævnt i lige række navet rundt. Boringernes form er konisk, og deres profil afslører, at de er lavet med skebor. - Navet selv er groft forarbejdet med økse og båndkniv og således ikke efterpudset på drejebænk. Aksesboringen er placeret centralt i træstykkets marv. Boringen er ca. 7 cm i diameter og udvider sig mod begge navets ender som følge af stærkt slid ved gangen omkring akslen af træ, der har ligget fastnaglet under vognkassen.

Navet tilhører den yngre gruppe af vikingetidige hjul med kraftig vult, som findes i danske bylag - for eksempel Århus og som kan dateres til 11-1200 årene. Vogntypen er således den sydsandinaviske arbejdsvoan med fire hjul, der har aner tilbage til i hvert fald romersk jernalder, og som lever videre op mod vore dage. Tekst og tegning: Per Ole Schousbo.

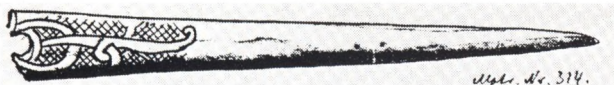

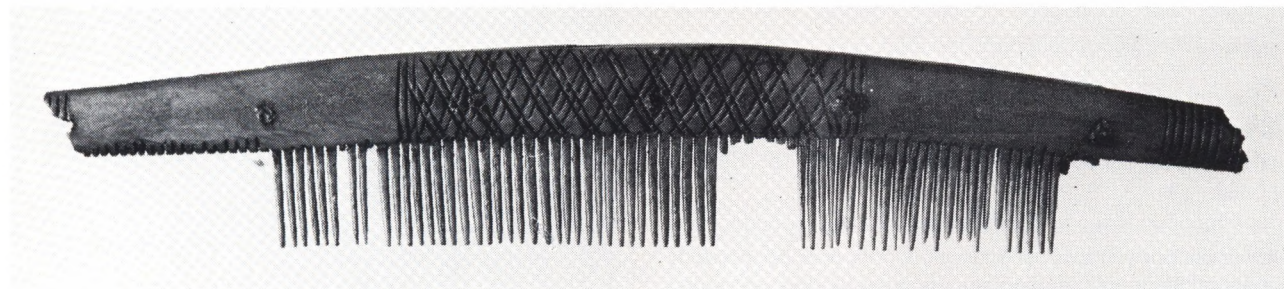
Fig. 16. Nålebindingsnål afbrudt ved øjet. Fundet sammen med en del tidligmiddelalderlig keramik på matr. nr. 314 omkring 1922. Nålen, 11,7 cm lang, er tegnet 1940 på Nationalmuseet af Peter Linde sammen med flere andre genstande, der dengang var sendt over til bestemmelse. Den tidligmiddelalderlige dekoration gør nålen til en af de ældste genstande fundet i Randers.

Skråt overfor - på den anden side af Middelgade - registreredes på Kinopalæets grund (kat. nr. 20) tykke opfyldningslag med rige fund, som for en stor dels vedkommende kan henføres til ældre middelalder. Blandt andet fandtes skår af »vendisk type«, lamper på fod i sortgods, store ensidede kamme (fig. 17), en spydspids af vikingetidstype. De ældre bundlag må nok opfattes som udsmid fra bebyggelse længere inde på samtidens faste land. Undersøgelser nord for - på matr. nr. 260, hvor der 1905 blev fundet et tidligmiddelalderligt hjulnav (fig. 15) - ville måske lønne sig. Længere østpå omkring det gamle Trangstræde (fig. 2) synes opfyldningslagene også at være tykke. På trods af de omfattende saneringer omkring 1970 skulle det dog i enkelte gårde være muligt at finde intakte lagserier, som kan supplere snittet fra 1968 (kat. nr. 39). - Men om vi i disse sumpede arealer mod syd i byen står overfor de ældst bebyggede områder er langt fra sikkert. En bennål med tidligmiddelalderlig

ornamentik (fig. 16) fandtes længere nordpå ved Torvegade på matr. nr. 314 (kat. nr. 12). - Og endnu længere nordpå fandtes 1918 på matr. nr. 732 et tidligmiddelalderligt sværd, som blev indskrevet i museets protokol under nr. 3721: »Et gammelt Jernsværd fundet ved Udgravningen til Raadhus Theatret. Skænket af Ejeren af Bygningen (V. Knooth)«. Sværdet blev konserveret på Nationalmuseet 1944 (fig. 18). Disse 2 enkeltstående fund indikerer ikke en bebyggelse, men antyder at vi ikke ensidigt skal pege på byens sydlige områder som de ældste.

De forholdsvis mange enkeltfund i byen er 1976 blevet registreret sammen med de forskellige undersøgelser. Spredningen i byen dækker nogenlunde området indenfor Christian III's befæstning, hvis forløb afspejles i gadeforløbet: Vestergrave, Store- og Lille Voldgade, Østervold (tidligere Frederiksplads). Hvor langt bebyggelsen til forskellig tid har spredt sig står meget uklart, ligesom vi ikke kender alderen, udstrækningen og karakteren af byens første forsvarsværker. De skriftlige kilder, som der her ikke har været plads til at kommentere nærmere, hjælper noget på vej, men kun arkæologien vil kunne give nye landvindinger. Samtidig vil et forøget genstandsmateriale give os mulighed for en mere detaljeret beskrivelse af datidens dagligdag.

Fig. 17. Kam fundet 1939 på Kinopalæets grund, matr. nr. 264. Ældre middelalder. Længde 22 cm. Foto: Lars Johansson 1976.

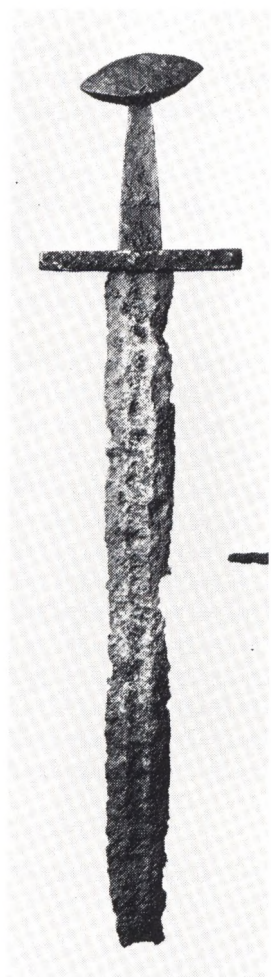

Fig. 18. Tidligmiddelalderligt sværd fundet på matr. nr. 732, Randers. Længde: 57 cm. Foto: Sophus Bengtson, Nationalmuseet 1944.

En del af resultaterne fra vort arbejde med middelaldermaterialet er blevet anvendt i en permanent udstilling, som nu nærmer sig sin færdiggørelse (fig. 19; jf. note 13).

Vi har her søgt at fortælle om datidens råmaterialers vandring fra landskab til by og videre gennen forarbejdning, fordeling og forbrug til den opbrugt-

hed, hvori vi genfinder dem. Undervejs har råmaterialerne givet føden til de mennesker, de passerer. Og dermed til byen og alle den datidige kulturs øvrige overbygninger.

Den faktiske baggrund for denne fortælling er de nævnte undersøgelser og indsamlinger i Randers gennem de sidste 100 år. I samme periode har byen fjernet eller langtids-båndlagt en stor del af de mulige undersøgelseslokaliteter. De hidtidige indsamlinger giver kun brudstykker af et mønster, men de vil vedblive at være det nødvendige udgangspunkt.

Fig. 19. Fra afsnittet om træ i den nyopstillede middelaldersamling på Kulturhistorisk Museum i Randers. Her er størsteparten af museets middelalderlige genstande fremlagt. En samlet publikation af genstandsmaterialet sammen med de dertil knyttede undersøgelser er under forberedelse. Udstillingen er opbygget af Bruno Anthony. Foto: Lars Johansson 1977.

To af de nævnte Ibsskaller liggende på plads i graven ved Sct. Clemens. Foto Lars Johansson 1977.

Noter

1. Af de notefyldte værker bør fremhæves: Torv og Hærstræde (1922) og Middelalderlige Byer (1927).

2. Bencard 1974 a+b; Andersen, Crabb & Madsen 1971; Nielsen 1968.

3. Søgaard 1961 p. 43.

4. Matthiessen 1927 p. 52 f. med henvisninger.

5. Andersen, Crabb & Madsen 1971.

6. Nielsen 1968.

7. Bencard 1974 a+b.

8. Stiesdal 1968.

9. Kock 1973 med henvisning til P. Riismøllers publikationer, hvor især hans »Aalborg. Historie og Hverdag« fra 1942 huskes.

10. Norn 1949.
11. Kun i enkelte tilfælde er saneringerne efterfulgt af arkæologiske undersøgelser før nybyggeriet.
12. v. Spreckelsen, red. 1952 p. 62.
13. Gennemgangen er foretaget af Torkil Funder og forfatteren på initiativ af museumspædagog Allan Berg Nielsen, som forarbejde til en udstilling om middelalderens hverdag på museet. Udstillingen åbnede delvis juni 1977. Se figur 19.
14. Se Bjørn Stürups rapport her i hikuin 3.
15. Tilsvarende kotekort med ½-meterkurver er målt af Generalstaben i en række danske byer omkring 1905. Deres betydning for det kommende byarkæologiske arbejde kan næppe overvurderes. Kortene findes for følgende byer: Svendborg og Odense (1:4000) samt Aalborg, Horsens, Esbjerg, Lindø og Randers (1:5000). Opmålingsmaterialet ligger på Geodætisk Institut. For enkelte byer foreligger materialet også i trykt form. Kortmaterialet er for Aalborgs vedkommende udnyttet i en spændende artikel. Se Kock 1975.
16. Norn 1952 p. 118.
17. Norn 1946 p. 13.
18. Sogur Danakonunga: Knytlingesaga. Carl af Petersens og Emil Olsen, ed. København 1919-25. Oversættelse ved Ægidius 1977.
19. Hele sagen har på museet fået j. nr. 54/76. Materialet, som ikke blev nummereret i 1939, fandtes spredt i museets magasin, hvor Eva L. Kristensen har forestået ny- og gennummerering af de mange genstande. En stor hjælp ved identifikationen var en række akvarelopmålinger, som blev lavet af konservator Peter Linde under konserveringen på Nationalmuseet. En samtidig brevveksling mellem Løye og museumsinspektør Chr. Axel Jensen, Nationalmuseet, uddyber vores viden om undersøgelsen betydeligt.
20. Bay 1904.
21. Mødet refereret i Socialdemokraten 8. maj 1942.
22. Undersøgelsen har på museet j. nr. 27/70.
23. Rapporten er en del mere udførlig end Otto Norns korte artikel fra 1946 i »Aarvog udgivet af Randers Amts historiske Samfund«.
24. Kristoffersen 1972. Det omfattende oldsagsmateriale ligger færdigkonserveret på museet. Skeletmaterialet venter på bearbejdning.
25. En fotokopi af alle kartotekskortene med nyoptagne fotografier samt forsiderne af alle journaler omhandlende middelalderarkæologiske emner er sendt til Nationalmuseets 2. afdeling samt til Lærestolen i middelalder-arkæologi, Århus Universitet.
26. Lignende fund af muslingeskaller i middelalderlige grave er ikke ukendt. I »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder« kunne Helge Søgård 1968 i opslaget »Pilgrimsmærken«

opregne 22 fund af skallen (*Pecten jacobæus*) i Danmark. Skallerne synes i langt de fleste tilfælde at være nedlagt enkeltvis i gravene. De 4 skaller (heraf 3 Ibsskaller mens den 4. i virkeligheden er en *snegl*: Albue skel (*Petella* sp.), som er almindelig ved Vesteuropas klippekyster) i Randers er dog ikke et enkeltstående fænomen. I 1960 undersøgte Viborg Stiftsmuseum resterne af en af byens mange sognekirker beliggende i Mikkelsgade. Ved afretning af en profil »afdækkedes bl.a. et skelet, der på brystet bar fire Ibsskaller, der i størrelse passede ind i hinanden« (Seeberg 1961).

Litteratur

- Andersen, H. H., P. J. Crabb & H. J. Madsen: Århus Sønder vold. Århus 1971.
- Bay, N. J.: Randers Befæstning. I: Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 3.r., 4.b. 1904.
- Bencard, M.: Ribes ældste udvikling. I: Mark og montre 1974, (a), samme: Jagten på Ribe. I: Skalk 1974 nr. 2, (b).
- Kock, J.: Aalborg og middelalderen. Aalborg 1973.
- samme: Byarkæologisk topografi i Aalborg. I: hikuin 2, 1975.
- Kristoffersen, H. R.: Dronningborg. I: Skalk 1972, nr. 3.
- Lebech, M.: Livet i det middelalderlige Randers. I: Randers Købstads historie. Randers 1952.
- Matthiessen, H.: Torv og Hærstræde. Kbh. 1922.
- samme: Middelalderlige Byer. Kbh. 1927.
- Nielsen, E. L.: Pederstræde i Viborg, Købstadsarkæologiske undersøgelser i Viborg 1966/67. I: Kuml 1968 (1969).
- Norn, O.: S. Clemens Kirke i Randers. I: Aarvog udgivet af Randers Amts historiske Samfund 1946.
- samme: Christian III's Borge. Kbh. 1949.
- samme: Kirker og klostre i middelalderen. I: Randers købstads historie. Randers 1952.
- Riismøller, P.: Aalborg, Historie og Hverdag. Aalborg 1942.
- Schrøder, F. & v. Spreckelsen, P.: Byens ældste gadenet og befæstning. I: Randers købstads historie. Randers 1952.
- Seeberg, P.: En navnløs kirke i Viborg. I: Fra Viborg Amt 1961.
- v. Spreckelsen, P., red.: Randers købstads historie, 1-2. Randers 1952.
- Stiesdal, H.: An Excavation in the town of Ribe, Denmark. Rotterdam Papers, 1968.
- Stürup, B.: Trangstrædegrovningen. I: hikuin 3, 1977.
- Søgaard, H.: Det ældste Århus. Århus 1961.
- Uldall, F.: Nørreporttaarn i Randers. I: Samlingen til Jydsk Historie og Topografi 4.r. 1.b. 1912.
- Ægidius, J. P.: Knytlinge saga. Oversat af J. P. Æ. med indledning og noter ved Hans Bekker-Nielsen og Ole Widding. Kbh. 1977.